

rın ilklerindendir. C. Avvâd, bu alanda yazılmış olan klasik kaynaklarla birlikte Arapça ve Batı dillerinde kaleme alınan araştırmalar hakkında yaptığı bibliyografik çalışmada 7000 civarında kitap ve makale tesbit etmiştir (*Meşâdirü't-türâşi'l-askerî 'inde'l-Arab*, tür.yer.).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Cihâd", 1, 2, 112, 125, 138, 157, "İmân", 18; Müslim, "Cihâd", 2, 17-19, 20, "İmân", 80, "İmâre", 108, 122, "Birr", 5; Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Siyer* (nşr. Fâruk Hamâde), Beyrut 1408/1987, s. 118-144; Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 490-492, 796-800, 812-814; III, 925-927, 936-937; İbn Hişâm, *es-Sire*, tür.yer.; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, II, 12, 14, 15, 17, 38-40, 66-71, 74-77, 133-135, 157-158, 165-166; İbn Abdürrabbih, *el-İk-dü'l-ferid*, Kahire 1949, I, 127, 130-132; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, I, Kahire 1973, s. 35-36; Serahşî, *el-Mebsût*, X, 2-8, 30-52; a.mlf., *Şerhu Siyeri'l-kebir* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1971, I, 213; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, Kahire 1950, III, 38-40; İbn Haldûn, *el-İber*, I, 226-229, 288; III, 238; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Şemseddin), XIII, 113-119; Majid Khaduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955, tür.yer.; a.mlf., "Harb", *El* (İng.), III, 180; Abdürraûf Avn, *el-Fennü'l-harbi fi sadri'l-İslâm*, Kahire 1961, s. 212-213, 241-243, 250, 254; Abdul Hameed Siddiqi, *Jihâd in Islam*, Lahore 1979, s. 1-29; Muhammed Hamîdullah, *Hiz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1981, s. 65, 70, 77, 135; a.mlf., *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1424/2003, II, 993-1004, ayrıca bk. tür.yer.; C. Avvâd, *Meşâdirü't-türâşi'l-askerî 'inde'l-Arab*, Bağdad 1401/1981, I-II; Cemâl Yûsuf el-Halefât – Bahâeddin M. Es'ad, *el-Askeriyyetü'l-İslâmiyye ve kâdetühe'l-izâm*, Zerkâ (Ürdün) 1983, s. 57-138, ayrıca bk. tür.yer.; Mahmûd Şit Hattâb, *el-Askeriyyetü'l-Arabîyyetü'l-İslâmiyye*, Beyrut-Kahire 1403/1983, s. 31-38; Hâlid Câsim el-Cenâbî, *Tanzimâtü'l-ceyşü'l-Arabîyyü'l-İslâmî fi 'asri'l-Ümevî*, Bağdad 1984, s. 164-204; Vefik ed-Dakdûkî, *el-Cündiyye fi 'ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1985, s. 135-142, 164; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1985, s. 201-219; Ahmed Abdürrabbih Mübârek, *el-Akîdetü'l-kıtâliyye fi'l-İslâm*, Zerkâ (Ürdün) 1986, s. 87-110, 111-181; Necati Ulunay Ucuşsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*, Ankara 1986-90, I, 200-225; II, 10-11; Nu'mân Sâbit, *el-Askeriyye fi 'ahdi'l-Abbâsiyyîn* (nşr. Hâmid Ahmed el-Verd), Bağdad 1987, s. 193-209; Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1986-90, I, 200-225; a.mlf., "Abbâsî Kara Ordusunun Muhârebe Harekâtı", *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Samsun 1987, s. 130-144; Bessâm el-Aselî, *el-Mezhebü'l-askeriyyü'l-İslâmî*, Beyrut 1413/1993, s. 7-100, 275-345, ayrıca bk. tür.yer.; E. Landau-Tasseran, "Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammed", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. A. Cameron), Princeton 1995, III, 299, ayrıca bk. tür.yer.; Sohail H. Hashmi, "Interpreting the Islamic Ethics of War and Peace", *The Ethics of War and Peace: Religious and Secular Perspectives*

(ed. T. Nardin), Princeton 1996, s. 146-165; M. Abdülhafiz el-Menâsir, *el-Ceyş fi'l-'asri'l-Abbâsiyyi'l-üvev*, Amman 1420/2000; M. Abdülhay el-Kettânî, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâti-bu'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 373-393, 483-506; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı" (trc. Erdoğan Merçil – Salih Özbaran), *TD*, sy. 28-29 (1975), s. 195-218; a.mlf., "Harb", *El* (İng.), III, 190-194; E. Tyan, "Dihâd", a.e., II, 538-539; Cl. Cahen, "Harb", a.e., III, 181-184; D. Ayalon, "Harb", a.e., III, 184-190; C. E. Bosworth, "Harb", a.e., III, 194-198; S. A. A. Rizvi – J. Burton-Page, "Harb", a.e., III, 198-203; Ahmet Özel, "Cihad", *DiA*, VII, 527-531.

MUSTAFA ZEKİ TERZİ

Osmanlı Dönemi. Osmanlı Devleti'nin varlık cevherinin savaş olduğu düşüncesi tarihçiler arasında yaygın bir kanı olagelmıştır. Osmanlılar'ın Balkanlar'da 100 yıl süren yayımları (1352 yılında Gelibolu yarımadasını köprü başı tutmalarıyla başlar) ve ilk büyük zaferleri olan İstanbul'un fethi âdeta "Osmanlı emperyalizmi"nin tezahürleri diye kabul görür. Bu tür iddialar ileri sürülürken aynı dönemin, İngiltere ve Fransa arasında benzer kaygılara (toprak ve şan kazanma) dayalı olarak cereyan eden Yüzyıl savaşlarına tanıklık ettiğinin unutulmaması gerekir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin 600 yıllık varlığının büyük kısmında savaş gerek Osmanlılar'ın gerekse Avrupalılar'ın yaygın ve doğal bir parçası durumundadır. 1450-1800 arasını kapsayan erken modern çağ savaşların yoğunlaştığı bir döneme işaret eder. Avrupa güçleri, XVI. yüzyılın yirmi beş senesi ve bir sonraki yüzyılın yedi senesi hariç iki yüzyıl boyunca birbirleriyle sürekli savaş halindeydiler. XVII. yüzyılda İspanya her dört yılının üçünde, İsveç ve Avusturya Habsburgları ise her üç yılın ikisinde savaşmıştır. Savaşlar daha da uzamış ve genellikle bütün büyük Avrupa güçlerinin katılımına sahne olmuştur. 1500'lerden itibaren savaşların toplum üzerindeki etkisi, uzayan çatışmalar ve sürekli büyüyen ordular sebebiyle eskiye göre daha hissedilir hale gelmiştir. Zira bu ordular maaş ve iâşe masraflarının ağırlığı bir yana araziye de harap etmekteydi. XVI ve XVII. yüzyıl ordularında % 20-30 dolaylarında bir ölüm oranı olağan karşılanmaktaydı. Otuz yıl savaşları veya Napolyon savaşları gibi uzun soluklu çatışmalarda kıtlık ve hastalık kaynaklı sivil ölümler hesaba katıldığı takdirde en düşük zayıat rakamları birkaç milyonu aşmaktadır. Bu tablo karşısında Osmanlılar haddinden fazla savaşçı görünmemektedir. Ayrıca Osmanlı savaşlarının yol açtığı yıkım da emsalsiz değildir.

Osmanlılar için 1300'lerden 1550'lere kadar olan dönem, özellikle Ankara Savaşı ve ardından gelen Fetret devri gibi bazı sendelemeler hariç bir yayılma çağıydı. XVI. yüzyıl ise İspanya ve Avusturya Habsburgları ile Akdeniz ve Macaristan'da süregiden üstünlük mücadelesi ve Safevîler'le Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta girişilen rekabetle şekillenmişti. Osmanlılar, XVI. yüzyılda hasımlarına karşı en azından karada askerî üstünlüklerini ispatlamışken XVII. yüzyılda askerî gelişmede sorunlar baş göstermiş ve yüzyıl sonunda Osmanlılar, Macaristan'ı Habsburglar'a bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak Habsburglar, Balkan fütuhatına girişecek kadar güçlü olmadıklarından iki hasım arasındaki yeni sınırı Tuna nehri oluşturmuştur. Doğu cephesinde Osmanlılar, Safevîler'e karşı fetihlerini pekiştirmişti. 1555'te çizilen ve 1639'da değiştirilen sınır genel hatlarıyla I. Dünya Savaşı'na kadar oldukça istikrarlı biçimde varlığını korumuştur. XVIII. yüzyıl yeni bir hasmın, Osmanlı ordularını 1768-1774 savaşında yenen Rusya'nın sahneye çıkışına tanıklık etmiştir. XIX. yüzyılda Ruslar'a karşı Osmanlı yenilgileri devam etmiş ve Ruslar'ın Balkanlar'daki ileri harekâtları Osmanlılar'ın Balkanlar'dan çekilmesi sonucunu doğurmuştur. Bütün bu gelişmeler, Osmanlılar'ın ve rakiplerinin askerî becerilerinde köklü değişimler olduğuna işaret etmektedir. Bunlar askerî, iktisadî ve idarî alanlarda reformlara kapı açtığı gibi imparatorluk halkları için de önemli sonuçlar doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında orduyu teşkil eden asıl unsurlar sırasıyla Osmanlı beyinin askerî maiyeti veya muhafızları, Osmanlılar'a destek veren Türkmen aşiretlerinden sağlanan süvari kuvvetleri ve sefer zamanı hizmete çağrılan köylülerdi. Beyin askerî maiyetinin kul ve nöker denilen üyeleri, XV. yüzyılda Osmanlı askerî teşkilâtının ana dayanağı haline gelecek olan maaşlı kuvvetlerin (kapıkulu ordusu) öncüleriydi. Osmanlı yandaşı Türkmen boylarının kuvvetlerine ise ganimetten bir pay ve fethedilen topraklara yerleşme hakkı verilmekteydi. Karşılık olarak tasarruflarında bulunan toprakla orantılı biçimde asker sağlamaları bekleniyordu ki bunlar sonradan taşra kuvvetleri olan timarlı sipahilere dönüşmüştür.

Selçuklular'ın iktâ ve Bizans'ın "pronoia" dirliğine benzer şekilde Osmanlı timarının temel işlevi askerlerin ve bürokrasinin geçimini sağlamaktı. Diğer taraftan Osmanlılar askerî birlikleri, fethedilen halkları imparatorluğun askerî-bürokratik teşkilâtı-

na dahil etmek için kullanmıştır. XV. yüzyıldan kalma Osmanlı tahrir defterleri Balkanlar'da çok sayıda hristiyan timarlı olduğunu göstermektedir. Bunlar, yeni düzeni kabul ederek ve Osmanlı Devleti'ne askerî ve idarî hizmetlerde bulunarak eski askerî dirliklerini ve baştinalarını olduğu kadar imtiyazlı sosyal konumlarını kısmen de olsa korumayı başarmıştır. Balkanlar'ın hristiyan timarlılarının ve oğullarının çoğu voynuk diye adlandırılmıştır. Bu voynuklar Osmanlı öncesi dönemin küçük unvanlı soylularıydı. Yaklaşık 1370 veya 1380'lerden itibaren voynuklardan Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya, Teselya ve Arnavutluk'ta çok sayıda bulunmaktaydı. Ayrıca Balkanlar'ın Vlah / Eflak denilen hristiyan göçebelere birçoğu voynuk teşkilâtına dahil edilmiştir.

Maaşlı kullar ve timarlı sipahiler genişlemekte olan devletin ihtiyaçlarına sayıca cevap veremediğinden devlet gönüllü köylü gençlere dönmüş, bu gençler sonradan vergiden muaf tutulan yaya ve süvari müsellemler teşkilâtını oluşturmuştur. Sefer esnasında devletten maaş alırlar ve sefer mevsimi bittiğinde köylerine dönerlerdi. Müteaddit seferler ve serhat boylarında süregiden akınlar dolayısıyla erken dönem Osmanlı ordusunun unsurlarından üçüncüsü olan bu teşkilâtı ordunun devamlı bir parçası haline getirme ihtiyacı hâsıl olmuş, böylece bu teşkilâtın dayandığı gönüllülük ilkesi yerini sefer esnasında zorunlu celbe bırakmıştır.

I. Murad, timarlı sipahilerine dokunmadan giderleri doğrudan merkezî hazineden karşılanan askerî kuvvetlerin teşkilâtlanmasında çeşitli değişikliklere gitmiştir. Müsellemlerin yerini tecdricen sipahi denilen saray atıları alırken seferlere piyade olarak katılan, aslen bekâr gençlerden meydana gelen bir çeşit köylü milis kuvveti olan azeblerle yeniçeriler yayaların yerine ikame edilmiştir. Piyade azeblerin askerî araç gereçleri belli sayıdaki vergi mükellefi reâyâ ailelerince karşılanmaktaydı. XV. yüzyılın ortalarından itibaren yaya ve müsellemler teşkilâtı ile voynuklar, aşamalı olarak askerî yollar ve köprülerin onarımı ve ateşli silâhların yayılışıyla beraber ordu mühimmatının nakliyesinde kullanılan bir nevi geri hizmet veya yardımcı kuvvetlere dönüşmüştür. Müsellemler hem Anadolu hem Rumeli'de hizmet görürken yayaların vazifelerini Rumeli'de aslen Anadolu'dan gelme göçebe Türkler olan yörukler üstlenmiştir. Bunların Anadolu'dan kaldırılıp Balkanlar'da iskân edilmesi, sürgün denilen ve yeni fethedilmiş toprak-

lardaki Türk asker sayısını ve sadık tebaanın mevcudiyetini arttırma amacını güden Osmanlı iskân siyasetinin bir parçasıdır.

XIV. yüzyılda Osmanlı askerî teşkilâtında görülen en önemli değişiklik şüphesiz Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasıdır. Yeniçeriler, sultanın, maaşını merkezî hazineden alan seçkin piyadeleri olarak Avrupa'nın ilk dâimî ordusuydu ve doğrudan sultanın emrindeydi; tıpkı kendileri gibi maaşlarını merkezî hazineden alan saray sipahileriyle (altı bölük halkı) birlikte sultanın düzenli birlikleri olan kapıkulu ordusunu oluşturmaktaydı. Böylece Osmanlı padişahları, ordu toplayacakları vakit yerel güçlerin aracılığına ve onayına bağlı olan Avrupalı rakiplerinin aksine örgütlü şiddet üzerinde bir tekel kurabilmişlerdir. Öte yandan düzenli ordu önemli olsa bile XVI. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı askerî gücünün başı çeken kısmı hafif süvariler olan akıncılardı. Akıncılar, önceki yüzyıllarda savaş ganimetinden pay alma karşılığında çarpışan serhat gazilerin torunlarıydı.

Ordunun asker mevcudunun ve seferlerde kullanılan askerî kuvvetlerin sayısına dair güvenilir tahminlerde bulunmak zordur. Ancak XVII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlılar'ın gerek Avrupa'da gerekse Ortadoğu'daki hasımlarından çok daha fazla sayıda asker çıkarabildikleri kesindir. Vassallarıyla beraber Fâtih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman 70-80.000 civarında askeri seferber etmeye muktedirler; halbuki hasımları çok daha az sayıda asker toplayabilmişlerdir.

Osmanlılar ayrıca Avrupa kökenli silâhları ve taktikleri alıp kullanmakta gerçek bir ilgi ve büyük esneklik göstermişlerdir. Ateşli silâhları askerî teşkilâtlarının gelişiminin erken bir döneminde (XIV. yüzyıl sonları) kabul etmekle kalmamışlar, XV. yüzyılın başlarında kapıkulu ordusu dahilinde ayrı bir topçu ocağı kurmak suretiyle baruta dayalı silâhları askerî bünyelerine katmakta başarılı olmuşlardır. Avrupa'da ise topçular, XVII. yüzyılda dahi asker ve zanaatkâr arasında geçici bir kategori olarak kabul görmekteydi. Osmanlılar'ın teknoloji karşısında açık fikirli oluşu kitlesel üretim olanaklarıyla, dışa bağımlı olmayan silâh ve mühimmat sanayisiyle ve daha üstün ikmal kabiliyetleriyle birleşince orduları Avrupalı hasımlarına XV. yüzyıl ortalarında üstünlük sağlamış, bu durum XVII. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür.

XV ve XVI. yüzyıllar büyük fetihler ve coğrafi yayılmaların çağıdır. İmparatorluğun yüzölçümü 1451'de II. Murad öldüğünde 567.000 km² iken 1481'de Fâtih Sultan Mehmed'in vefatında 870.000 km²'ye çıkmıştır. Çaldıran Savaşı'nda (1514) Yavuz Sultan Selim'in topçuları ve yeniçeri tüfekçileri İran Safevîleri'nin ordusunu bozguna uğratmış, 1516'da Osmanlılar Doğu Anadolu'yu ilhak etmiş ve Memlûk ordusunu Halep'in kuzeyinde Mercidâbık'ta yok etmiştir. 1517'de Kahire yakınlarındaki Ridâniye'de ikinci bir darbe daha vurup Mısır ve Suriye'ye hâkim olmuştur. Saltanatının sonlarında Yavuz Sultan Selim 1,5 milyon km²'lik bir imparatorluğa hükmetmekteydi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın fetihleri Macaristan, Irak ve İran'ın büyük kısmını imparatorluğa katarak toplam yüzölçümünün neredeyse 2,5 milyon km²'ye çıkarmıştır.

Bu fetihler, daha Fâtih Sultan Mehmed zamanında etkileyici büyüklüğe ulaşan Osmanlı donanmasının desteği olmadan yapılamazdı. Osmanlılar, 1470 yılında Ege'de Venedik idaresindeki Negroponte'ye (Eğriboz) düzenledikleri deniz seferinde 280 adet kadirga ve kalyata, 1475'te Cenevizliler'in elinde bulunan Kırım liman şehri Kefe'ye karşı ise 120'si kadirga, gerisi kalyata, barça ve diğer tipte toplam 380 gemi kullanmıştı. Osmanlı donanması II. Bayezid zamanında daha da büyüyüp güçlenmiştir. Öyle ki bu padişahın emrinde imparatorluğun çeşitli limanlarında (Galata, Gelibolu, Adriyatik'te Avlonya ve Sakız'da) olmak üzere değişik tiplerde 150 gemi vardı. XVI. yüzyıl başlarına kadar ilk tersanelerinin kurulduğu Gelibolu gemi yapım ve onarımı için önemini korumuşken bu tarihten sonra Haliç kıyısındaki Tersâne-i Âmiye başlıca gemi yapım ve onarım merkezi haline gelmiştir. 1550'lerde burada aynı anda 250 gemi kızağa çekilebiliyordu. Bunların yanında Marmara'da İzmit, Karadeniz'de Sinop ve Samsun, Kızıldeniz'de Süveyş, Fırat'ta Birecik ve Şatırlarap'ta Basra başka tersanelere sahipti. Küçük tersaneler de eklenirse yetmiş civarında Osmanlı gemi yapım tesisinin var olduğu anlaşılır.

Akdeniz filosu Osmanlı donanmasının çekirdeğini oluşturuyordu ve aynı zamanda Cezayir (Ege adaları) beylerbeyi olan kaptan-ı deryânın idaresindeydi. Bu filodan bağımsız olarak küçük filolar da bulunmaktaydı. Kuzey Ege'yi muhafaza eden Kavala kaptanı, Midilli sancak beyi ve hatıfı derecede önemli Mısır-İstanbul güzergâhını koruyan Rodos sancak beyi, İs-

kenderiye'de üslenmiş Mısır filosu ile Süveyş filosuna kumanda eden Mısır kaptanı, Kızıldeniz girişini muhafaza eden Yemen kaptanı hep kendi küçük filolarına sahiptiler. Bunun dışında Tuna ve kolları ile Dicle, Fırat ve Şattülrap'ta ince donanmalar işlemekteydi. Bu donanmaların sahip olduğu insan gücü dikkat çekicidir. 1110 (1698-99) yılında Şattülrap'ta her birinde yetmiş levent bulunan altmış firkate vardı ki bu 4200 askerlik bir savaş gücü demektir.

Genellemeci bakışla yapılan değerlendirmelerde Osmanlılar'ın Avrupa coğrafyası ve siyaseti hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları yargısı sık sık tekrarlanır. Ancak yeni çalışmalar, İstanbul'un gerek merkezî idareye gerekse taşra idarelerine düşmanları hakkında yeteri kadar bilgi akmasını sağlayan çok katmanlı bir istihbarat toplama sistemine sahip olduğunu ortaya koyar. Mevcut deliller, Osmanlı yöneticilerinin coğrafyadan anladığını ve daha büyük stratejik hedefler bağlamında siyaset güttüğünü düşündürür. Bu durumun örnekleri, Karadeniz kıyısının ve Tuna deltasının 1480'lere kadar süren tedricî fethinde ve Tuna, Dicle, Fırat gibi ana nehir yolları boyunca stratejik önemi haiz kalelerin yapılmasında görülebilir. Avrupa tarafında Osmanlılar Tuna'nın önemini daha XIV. yüzyılda takdir etmişler ve sonraki 150 yıl içinde nehir boyunca uzanan hayatî kaleleri ele geçirmişlerdir (bu kaleler Silistre 1388, Rusçuk 1393, Niğbolu 1395, Vidin 1396, Güvercinlik 1427, 1458, Semendire 1439, 1459, Kili 1484, Belgrad 1521, Petrovaradin 1526, Budin 1541 ve Estergon'dur 1543). Belgrad ve Budin, Osmanlı idarî merkezleri haline gelmiş, ayrıca bunlar Macaristan'ın Habsburg idaresinde kalan yukarı kısmına ve Avusturya'ya düzenlenen seferlerde lojistik üs görevi yapmıştır. Osmanlılar Tuna'da ayrıca birçok tersane kurmuştur. Bunlardan Semendire ve İzvornik'te, Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1540'lar ve 1560'lardaki seferleri için her defasında ayrı ayrı 200-250 kadar nehir teknesi yapılmıştı.

Mısır'ın fethi (1517) ve hazine gelirlerinin üçte birinin buradan sağlanması, Kahire-İstanbul arasındaki deniz yollarının denetimini ve Doğu Akdeniz'in bütün husumet merkezlerinden ayıklanmasını bir zorunluluk haline getirmişti. Saldırgan Saint Jean şövalyelerinin üssü olan Rodos'un fethiyle (1522) Venediğin elinde bulunan Kıbrıs'ın fethi (1571) bu sebeple stratejik açıdan kaçınılmazdı. Cezayir ve Tunus'taki Berberî devletlerin korsanları-

nın devlet hizmetine alınması, Osmanlı donanmasını daha da güçlendirmenin akılcı olduğu kadar ekonomik bir yoluydu. 1533'te Kanûnî Sultan Süleyman, sonradan zaferleriyle Osmanlılar'ın Doğu Akdeniz'in hâkimi olmasını kolaylaştıran Cezayir hâkimi Barbaros Hayreddin'i kaptanpaşalığa tayin etmiştir.

Osmanlı stratejik düşüncesinin bu fe-tihler ve ana nehir yollarının denetimi dışında diğer bâzî örnekleri, II. Selim'in ve Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın Don-Volga ve Süveyş Kanalı projeleridir. Don-Volga Kanalı projesiyle Sokullu Mehmed Paşa Moskoflar'ı (Ruslar'ın o zamanki adı) Astrahan ve Aşağı Volga'dan atmayı, Osmanlı Karadeniz filosunu Hazar'a geçirmek suretiyle Safevî İran'a kuzeyden saldırıp Şirvan eyaletini fethetmeyi umuyordu. Ayrıca Osmanlılar, Aşağı Volga'nın bozkır ve ormanlarını denetim altına alarak bol miktarda tahıl, at ve keresteye sahip olacak, bu serhatteki stratejik konumlarını güçlendirecekti. Süveyş Kanalı ile birlikte İstanbul ana Akdeniz donanmasını Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na çıkarıp buradaki Portekiz yayılmasını durdurmayı hedeflemişti. Bu kanal projeleri gerçekleşmemekle beraber Osmanlılar'ın strateji düşüncesine sahip olduklarına işaret eder. Öte yandan bu tip iddialı projelerin Avrupa'da da başarısız olduğunu unutmamak gerekir. Büyük Petro'nun Volga ve Don nehirlerini bağlama projesi başarısızlıkla sonuçlanmış, bu proje, Sovyetler'in 1948-1952 arasında Volgograd'ın güneyinde Volga-Don Gemi Kanalı'nı inşa etmelerine kadar hayata geçirilememiştir. Diğer bir örnek Ren-Maas kanal projeleridir. İlk defa İspanya Habsburgları'nca 1626-1629 arasında ve sonradan Napolyon tarafından 1804'te girişilen teşebbüsler pahalıya patlamış ve hüsrarla sonuçlanmıştır.

XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı ordusu hareket çapının limitlerine ulaşmıştı. Bütün cephelerde bir güç dengesi kurulmuş, savaşlar daha uzun ve yıpratıcı hale gelmiştir. Bu savaşlardan Macar serhaddinde Uzun savaşlar (1593-1606), Transilvanya / Erdel'deki savaş (1658-1660) ve Kutsal İttifak'a karşı girişilen savaş (1684-1699); doğu serhaddinde Safevî İran'a karşı yürütülen savaşlar (1570-1592, 1603-1611 ve 1623-1639) ve Akdeniz'de Girit savaşı (1645-1669) daha önce görülmemiş sayıda asker, silâh, erzak ve para gerektirmiştir. Hiçbir serhat eyaleti sadece yerel gelirleriyle kendini savunmaya muktedir olmadığından imparatorluğun uzun sınırlarının savunulması gittikçe daha masraflı hale gel-

miştir. 1592'den itibaren merkezî hazine hemen her malî yılı açıkla kapatıyordu ki Osmanlılar'ın 1579'dan 1611'e kadar durmadan savaştıkları (Avusturya Habsburgları'na, Safevî İran'a ve Anadolu'daki Celâlî isyancılarına karşı) göz önünde bulundurulursa bu şaşırtıcı olmaktan çıkar.

XVII. yüzyıl, timarlı sipahilerin yok olmaya yüz tuttuğu ve bir zamanların yenilmez yeniçerilerinin askerî becerilerinin köreldiği bir çağdır. Yeniçeri istihdamının asıl yöntemi olan devşirme sisteminin de hükmü kalmamıştır. XVII. yüzyıl sonuyla beraber Avrupa'da askerî devrim diye bilinen kapsamlı askerî ve ardından idarî ve malî reformlar sayesinde hasımları Osmanlılar'ınkine sayıca yakın düzenli ordular kurmuştur. Avrupalı kuvvetler bu dönemlerde daha nitelikliydi, iâşe sistemleri daha verimli işliyordu ve daha iyi bir kumanda kademesiyle profesyonel askerî bürokrasiye sahipti. 1699'da Macaristan'ın kaybı güç dengelerinde büyük değişikliklerin ilk işaretiydi. XVIII ve XIX. yüzyılların Osmanlı askerî tarihi Rus-Osmanlı savaşlarıyla, XIX. yüzyıl sonlarına kadar süren toprak kaybıyla, bunun ardından Balkanlar'da Osmanlı idaresinin çöküşüyle ve devamlı surette Osmanlı ordusunu ve idaresini modernleştirme çabalarıyla şekillenmiştir.

Klasik Osmanlı ordusunun savaş tarzı ve taktiği, ateşli silâhların devreye girişine kadar bozkır savaşçılarının bilinen vurkaç saldırılarına dayalı bir mahiyet arzetti. Esasen erken Osmanlı ordusunun savaş tarzı hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. Pachymeres ve Kantakuzenos gibi Bizans kaynaklarından anlaşıldığına göre Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemindeki savaşlarda aşiret atlı birliklerinden oluşan Osmanlı ordusunun en etkin taktiği sürpriz saldırılardan ve düşmanı pusuya düşürmekten ibaretti. Düzenli Bizans ordularına nazaran sayıları daha az ve Bizans kuvvetlerine karşı savaş tecrübesi henüz yeterli olmayan Osmanlı güçleri meydan muharebelerinden ziyade beklenmedik anlarda yapılan yıpratıcı saldırıları tercih etmişlerdir. Bizans kuvvetlerini bu taktiği uygulayarak bozguna uğrattıktan sonra Osmanlı atlıları, daha önceden yaptıkları keşifler sonucu çevrede tesbit ettikleri güvenli ve savunma sağlayan yerlere geri çekiliyorlardı.

Yeniçeri, topçu, top arabacıları, humbaracı, cebeci ocaklarını ve altı bölük halkı denilen kapıkulu süvarilerini ihtiva eden merkez kuvvetleriyle timarlı sipahilerin-

den oluşan klasik Osmanlı ordusunun gerek meydan muharebelerinde gerekse kuşatmalarda uyguladığı taktik hakkında XV ve XVI. yüzyıllara ait Osmanlı kaynakları ve yabancı kaynaklar yeterince bilgi verir. Osmanlı ordularının meydan muharebelerinde kullandıkları en meşhur ve üzerinde en çok durulan saldırı taktiği, bozkır, Turan veya hilâl taktiği adıyla bilineniydi. Hilâl şeklinde düzenlenen Osmanlı ordusunun merkezinde başta padişahı da koruyacak olan, XV. yüzyılların ortalarında ateşli silâhlarla donatılmış yeniçeri ocakları, önlerinde ise azebler yer alıyordu. Eyalet sipahileri sağ ve sol kanatta yerleştirilmişti. Düşman kuvvetlerinin hücumunu müteakip Osmanlı ordusunun orta kısmı bozguna uğramış izlenimi vererek geri çekiliyor, onları takip eden düşman güçleri Osmanlı topraklarının menziline girdikten sonra top ateşiyle karşılanıyordu. Bu arada ön sıradaki azebler kenarlara çekiliyor, sağ ve sol kanattaki eyalet süvarileriyle birlikte düşmanın etrafını çembere alıp onları imha ediyordu. Osmanlılar'ın, bilinen hilâl taktiğini daha da karmaşık bir şekle sokarak Macarlar'a ve Avrupa Haçlıları'na karşı Niğbolu (798/1396), II. Kosova (852/1448) ve Mohaç (932/1526) gibi savaşlarda, ayrıca kendilerine benzer taktiği uygulayan Safevî ile Memlûkler'e karşı Çaldıran (920/1514), Mercidâbık (1516) ve Ridâniye (1517) meydan muharebelerinde başarılı bir şekilde tatbik ettikleri ileri sürülür. Adı geçen zaferlerin bazılarında klasik Osmanlı taktiğinin önemi inkâr edilemezse de bunun yanı sıra bu meydan savaşlarının sonucunun belirlenmesinde diğer faktörlerin hilâl ve sahte ric'at taktiği kadar önemli olduğu, hatta bazan bundan daha büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Meselâ II. Kosova Muharebesi'nde Osmanlı sayısal üstünlüğü yanı sıra muharebeye ikinci gün Anadolu birliklerinin taze ve dinlenmiş olarak katılması, Macarlar'ın ise yanlış istihbaratlarından dolayı uyumadan sabahlamaları ve yorgun olmaları, Osmanlı kanadını dağıtan Macar ağır süvarilerinin hücumuna yeniçerilerin başarı ile karşı koyması ve Macarlar'ı kuşatması, bazı Macar birliklerinin paniğe kapılması ve Eflak kuvvetlerinin teslim olması önemli sebepler içinde yer alıyordu. Mohaç Savaşı'nda ise Osmanlılar klasik taktiklerini uygulamadılar. Zaferlerini her şeyden önce aşırı kuvvet ve silâh üstünlüklerine, Macarlar'ın düşüncesizce giriştikleri çapulculuğa, tüfekli yeniçerilerin yarılmaz duvarına ve yok edici ateş güçlerine borçluydular. Haçova Meydan Muharebesi'ni (1005/1596) Osmanlılar hristiyanların sahip oldukları kuvvet ve

taktik üstünlüğüne rağmen kazanmışlardı. Gerek hristiyan gerekse Osmanlı kaynaklarına göre bu savaşta dikdörtgen şeklinde oluşturulmuş ve "kontramars" (contre-march) taktiğini izleyen hristiyan tüfekli piyadelerinin ateş gücü karşısında Osmanlı kuvvetleri çaresiz kalmış, savaşın bu erken safhasındaki üstünlüklerinin ardından hristiyan paralı askerleri çapulculuğa ve talana başlamışlardır. Halbuki muharebenin kaderi henüz belli olmamış, Osmanlılar'ın yalnızca sağ kanadı bozguna uğramıştı. Sol kanat ve merkezde padişahı koruyan yeniçeriler dayanıyordu; bunlar hristiyanları tüfek ateşleriyle geri püskürttüler ve zaferi sağladılar. Sözü edilen meydan savaşlarında Osmanlı başarılarının sebepleri arasında sayısal üstünlük, padişahın ve yeniçerilerin mukavemeti, bunun sağladığı psikolojik üstünlük, hristiyanların aceleci taarruzu, disiplinsizliği, Osmanlı ordugâhında giriştikleri çapulculuk ve talan gibi faktörler Osmanlı hilâl taktiği kadar önemli rol oynamıştır. Ancak Haçova Muharebesi, Mohaç'tan beri Avrupa ve Osmanlı ordu teşkilâtında ve taktiklerinde baş gösteren değişiklikleri ve hristiyan tüfekli piyadelerin ve taktiğinin üstünlüğünü de yansıtmıştı. Hristiyanların bu üstünlüğü, 1593-1606 Macaristan savaşının görgü tanığı olan Hasan Kâfi Akhisarî ve Vezîriâzam Yemişçi Hasan Paşa gibi gözlemciler tarafından farkına varılmıştı.

Bunun yanında Osmanlılar, Avrupa'da Otuz yıl savaşlarında denenmiş askerî gelişmeler ve yenileşmeler, yeni silâh ve taktikler hakkında yeterli deneyim elde edemediler. Nitekim XVI-XVII. yüzyıl kale kuşatmalarında teşkilâtlanmış Osmanlı kuvvetleri, yeni savaş taktiğini kullanan ve giriştiği ekonomik ve askerî reformlar sonucunda artık Osmanlılar'a benzer büyüklükte olan Avrupa ordularına karşı XVII. yüzyıl sonunda Macaristan'daki meydan muharebelerinde birbiri ardına bozguna uğramaya başladı. 1683 ile 1697 tarihleri arasındaki giriştikleri on beş önemli meydan muharebesinden Osmanlılar yalnız ikisini kazanabildiler. Bunun ardından XVIII. yüzyılda askerî sistemlerini yeniden teşkilâtlandırarak Avrupalı güçlere karşı denge kurmaya çalıştılar. Fakat artık karşılarında genellikle kurdukları ittifaklarla birkaç cepheden birden harekete geçen büyük güçler vardı.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında geleneksel düşmanlarla (Venedik, Avusturya, İran) tuşulan savaşlar karışık sonuçlanmışken yüzyılın ikinci yarısında Ruslar'la yapılan savaşlar bir seri yıkıcı yenilgi getirmiştir.

Yüzyılın ilk yarısında savaş meydanında karşılaşılan başarısızlık içeride siyasî huzursuzluklara yol açmış, iki padişahın (1703'te II. Mustafa ve 1730'da III. Ahmed) tahttan indirilmesiyle sonuçlanan iki isyan meydana gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında yenilginin faturası daha ağırdı. Ordunun Rus cephesinde bulunmasından yararlanan âyanlar merkezden gitgide kopmuştur. Yüzyılın sonunda bunların bir kısmı, meselâ Tepedelenli Ali Paşa (Yanya), Pazvandoğlu Osman (Vidin), Karaosmanoğlu ailesi (Batı Anadolu) kendi özel mülklerine ve birliklerine sahipti. Hatta merkezden bağımsız dış politika dahi gütmeye başlamışlardı. XIX. yüzyıl başında merkezî idare imparatorluğun dış çeperinde yer alan birçok bölgede denetimini kaybetmişti. Suûdîler'in emrindeki Vehhâbîler Hicaz'ın kontrolünü ellerine almışlardı (1803-1814). Aynı zamanda Mısır hâkimiyeti Memlûk emîrleri ve Fransız işgaliyle darbe yemiştir (1799-1802). Nihayet 1805'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'da yönetimi eline almış ve Avrupa usulüyle eğitilmiş ordusuna dayanarak kırk yıl Mısır'ı yönetmiştir. Merkezî eyaletler olan Balkanlar ve Anadolu'da dahi İstanbul'un hükmü tehdit altındaydı. 1804'te Sırp ayaklanması bir dizi ulusal bağımsızlık savaşının başlangıcı olmuştur. 1820'lerin sonunda Sırbistan, Yunanistan ve Mısır fiilen bağımsızdı.

XVIII. yüzyılda farklı askere alma yöntemleri denenmiştir. Bu yöntemler, "nefer-i âm" denilen halktan derlenen milis kuvvetlerinden giderleri doğrudan hazine-den karşılanan mîrî levendata kadar uzanır ve nihayetinde III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasına ön ayak olur. 1788-1792 Osmanlı-Rus savaşının ardından başlayan askerî (dolayısıyla malî ve idarî) ıslahat modern üniformalara ve silâhlara sahip Avrupa tipi yeni, disiplinli bir ordunun kurulması sonucunu vermiştir. İrâd-ı Cedîd adında bağımsız bir hazine ile finanse edilen bu yeni ordunun mevcudu 1807'de 23.000'i bulmuştu. Ancak yeniçerilemâ ittifakı ile su yüzüne çıkan muhalefet aynı yıl içinde Selim'i bu orduyu dağıtmaya ve sonra da tahttan inmeye mecbur etmiştir. XIX. yüzyılın Osmanlı-Rus savaşları, bir yandan Rusya'nın temel jeopolitik amacı olan Boğazlar yoluyla Akdeniz'e erişimini sağlamaya hizmet ederken diğer yandan Osmanlı askerî teşkilâtının yeterliliğini defalarca gözler önüne sermiş, bu askerî başarısızlıklar İstanbul'u Tanzimat reformlarıyla (1839-1876) sonuçlanacak daha esaslı askerî, idarî ve malî yenileştirme çabasına girişmeye zorlamıştır.

II. Mahmud devrik selefinin ıslahatlarını sürdürmüş ve şartlar olgunlaştığında 1826'da başına buyruk Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır. Yeniçerilerin Yunan isyanı diye adlandırılan mücadelenin ilk safhasında (1821-1826) Rum gerillaları karşısında sergiledikleri sönük icraat kaderlerinde etkili olmuştur. Yeniçeriler, ocaklarını yenileştirme projesine tepki olarak ayaklandıklarında II. Mahmud modern topçu birliklerine İstanbul'daki yeniçeri kışlasını topa tutma emri vermiş, bunun sonucunda yeniçerilerin çoğu telef olmuştur. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ismiyle kurulan yeni ordu taşradan toplanan gönüllü ve köylülerden oluşturulmuş, Avrupa usulü tâlime tâbi ve teşkilâta sahip bir kuvvetti ve sayısı kısa sürede 1500'den 27.000'e çıkmıştı. Mansûre ordusunun peşi sıra II. Mahmud, Hassa ordusu adı altında saltanatının sonlarında mevcudu 11.000'e ulaşan modern bir muhafız birliği kurmuş, 1834'te ayrıca Asâkir-i Redîfe-i Mansûre adıyla bir de yedek ordu oluşturulmuştur. Sayıları 1836'da 100.000'e ulaşan redifler taşrada düzeni sağlamakla mükelleftiler.

Osmanlı ordusunun değişiminde ikinci hayatı adım Avrupa usulü zorunlu askerlik uygulamasının devreye sokulmasıdır. Tanzimat reformlarını başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu eski asker celbi usullerinin yenilenmesine ihtiyaç duyulduğunu ilk defa dile getirmiştir. Bunun sonucunda zorunlu askerlik sistemine dayalı modern Nizâmîye ordusu 1843 tarihli askerî düzenlemelerle kurulmuş ve ilk askere alım 1848'de vuku bulmuştur. Bu düzenlemelerle ordunun mevcudu 150.000 asker olacak ve tertipler beş yıllığına askerî hizmete tâbi tutulacaktı. Dolayısıyla her yıl 30.000 erkeğin askere alınması gerekmekteydi. Askerî kuvvetler kendi rediflerine sahip beş ayrı bölgesel orduya bölünmüştür (muhafız, İstanbul, Avrupa eyaletleri, Anadolu ve Arap eyaletleri). Ordunun bu yapısı Balkan savaşlarına kadar bazı küçük değişikliklere rağmen temelde değişmeden kalmıştır. Askerlerin çoğu Anadolu'dan gelme müslüman köylülerdi. Gayri müslimler ise din ayırımı gözetmeksizin bütün tebaa için eşit hak, eşit yükümlülük getiren 1856 ıslahat Fermanı'na rağmen bedel-i askerî ödeyerek askerlik hizmeti muafiyeti kazanabiliyordu. Bu durum, 1909'da din farkı gözetmeden umumi askerlik hizmetinin yürürlüğe konmasına kadar devam etmiştir.

Kapsamlı nüfus istatistiklerinin olması ve idarî alt yapının yetersizliğinin yanı

sıra gayri müslimler, şehirli müslümanlar ve belli meslek gruplarının (sivil bürokrasi, ulemâ vb.) yararlandığı sayısız muafiyetler de Osmanlı ordusunun rakip ordulara kıyasla mütevazı sayılarda kalmasına yol açmıştır. I. Dünya Savaşı arefesindeki 180-200.000 kişilik barış zamanı mevcudiyeti Avusturya ordusunun sadece yarısına ve Rus ordusunun tahminen beşte birine tekabül etmekteydi. Asıl önemlisi, Osmanlılar bir zamanlar silâh ve mühimmat üretiminde kendine yeterli ve sefer lojistiğinde uzmanken XIX. yüzyıl boyunca askerî masraflar ve ordularının ikmalinde türlü zorluklar yaşamışlardır. Askerî seferberlik yavaş ve fırarı yaygındı. Askerler yetersiz besleniyor, yaralardan çok kolera ve tifüsten ölüyordu. Az gelişmiş sanayi ve ulaşım alt yapısı, modern askere alım usulleri sayesinde var olan kitlesel orduya destek verememekteydi. XIX. yüzyıl boyunca alınan yenilgilerin ana sebebi bu eksikliklerdir. Osmanlılar'ın savaş cesareti ve becerileri ise I. Dünya Savaşı dahil olmak üzere düşmanlarının takdirine mazhar olmuştur.

1877-1878 savaşının ardından Osmanlılar eski Balkan topraklarının çoğunu kaybetmiştir. Berlin Kongresi (13 Haziran – 13 Temmuz 1878) Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlığını tanımış, Habsburglar, Bosna-Hersek'i işgal ve yönetme hakkını kazanmıştır. 1877-1878 savaşındaki Rus zaferini takiben imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda öngörülen Büyük Bulgaristan, Berlin Kongresi'nde ikiye bölünmüş, Kuzey Bulgaristan iç işlerinde bağımsız bir prensliğe dönüşürken Orta Bulgaristan (Doğu Rumeli) kısıtlı otonomiyle imparatorluğa bağlanmıştır. Rumeli güney kesimleri ise (Rodop'un güneyi) Osmanlı Devleti'nin aslı bir parçası olarak bırakılmıştır. Yeni kurulan Balkan devletlerinin çok azı Berlin Kongresi'nin toprak düzenlemesiyle tatmin olmuş ve bu yüzden güttükleri politika Balkan savaşlarına yol açmıştır.

I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Balkan ülkelerinin ittifakı karşısında Edirne dahil olmak üzere bütün Balkan topraklarını yitirmiş, Trakya ve Makedonya üzerindeki haklarından feragat etmiştir. Ancak çok geçmeden Balkan devletlerinin birbirleriyle savaşa tutuşmasından yararlanarak II. Balkan Savaşı'nda Doğu Trakya ve Edirne'yi geri almıştır. Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) mevcut toprak kazanımlarını tanımış, Sırbistan Kuzey Makedonya, Yenipazar (Novi Pazar) sancağı-

nın bazı kısımlarını alırken Yunanistan, Selânik'in kuzeyine düşen Makedonya topraklarını ve Doğu Kavala ile Teselya ve Yanıya'yı almıştır. Arnavutluk bağımsızlığını kazandırırken Osmanlılar'ın elinde sadece Edirne kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e Dar-ı Eseri (nşr. Kemal Beydilli – İlhan Şahin), Ankara 2001; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I-II; V. J. Parry, "La manière de combattre", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V. J. Parry – M. E. Yapp), London 1975, s. 218-256; C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988; a.mlf., "XV. ve XVI. Asırlarda Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan Strateji ve Taktikler", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler* (haz. Mahir Aydın), İstanbul 1999, s. 85-89 (tebliğin müzakereleri için bk. Mücteba İlğürel, s. 89-91 ve Gábor Ágoston, s. 91-96); İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992; a.mlf., *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005; P. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, New York 1994; *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925* (ed. E. J. Zürcher), London-New York 1999; J. McNeill, "Ecology and Strategy in the Mediterranean: Points of Intersection", *Naval Strategy and Policy in the Mediterranean: Past, Present and Future* (ed. J. B. Hattendorf), London 2000; G. Ágoston, "Ottoman Conquest and the Ottoman Military Frontier in Hungary", *A Millennium of Hungarian Military History* (ed. B. K. Király – L. Veszprémy, trc. E. Arató), Boulder 2002, s. 85-110; a.mlf., "Avrupa'da Osmanlı Savaşları", *Top, Tüfek ve Sün-gü: Yeniçağda Savaş Sanatı* (ed. J. Black, trc. Yavuz Alogan), İstanbul 2003, s. 128-153; a.mlf., *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silâh Sanayisi* (trc. Tanju Akad), İstanbul 2006; a.mlf., "Information, Ideology and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry", *The Early Modern Ottoman Empire: Remapping the Empire* (ed. V. H. Aksan – D. Goffman), New York-Cambridge 2007, s. 75-103; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr.), İstanbul 2004, I-II; Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004; Salim Aydın, *XV-XVI. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara 2006; V. H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow 2007; R. Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş: 1500-1700* (trc. Tanju Akad), İstanbul 2007; Halil İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Annales de l'Université d'Ankara*, I, Ankara 1947, s. 47-110; Akdes Nimet Kurat, "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal", *SEER*, XL (1961), s. 7-23; C. Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Ar.Ott.*, VI (1980), s. 211-282; Kahraman Şakul, "Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, İstanbul 2003, s. 529-571. GÁBOR ÁGOSTON